

टिप्पणी

नेपालमा प्राज्ञिक अनुसन्धानका लागि “आर्थिक पूर्वाधार” को उपलब्धता: प्रारम्भिक टिप्पणी

देवेन्द्र उप्रेती र लोकरञ्जन पराजुली

परिचय

विभिन्न कालखण्डमा गठन गरिएका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदन र सामाजिक अनुसन्धानको स्थितिबारे भएका समीक्षात्मक अध्ययनले नेपालमा सामाजिक अनुसन्धानको अवस्था कमजोर रहेको बताउँछन् (हेर्नुहोस्, राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९; हाछेथु सन् २००२; समाजविज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् सन् २०१४, आदि)। विश्वविद्यालयहरू “पढाइकेन्द्रित” भएका र तिनमा अध्ययन-अनुसन्धानले कम प्राथमिकता पाएकाले अनुसन्धानको अवस्था कमजोर भएको तीमध्ये केहीको ठम्याइ छ। निश्चित संकाय/विधामा अनुसन्धान संस्था/अनुसन्धाताले प्रकाशित गरेका सामग्री (मोनोग्राफ, जर्नल लेख, सम्पादित पुस्तक, आदि) को आधारमा उनीहरू यो निष्कर्षमा पुगेका हुन्। यी अध्ययनका निष्कर्षप्रति मूल रूपमा असहमति राख्नुपर्ने कुनै कारण छैन, तथापि सामाजिक अनुसन्धानलाई आर्थिक रूपमा सघाउने संरचना या पूर्वाधारबारे यी अध्ययनबाट पाठकले थोरैमात्र जानकारी पाउँछन्।^१ प्रकाशित सामग्री तथा अनुसन्धाता/अनुसन्धान संस्थालाई केन्द्रमा राखेर गरिने यस्ता समीक्षाले अनुसन्धानको स्थितिलाई विवरणात्मक शैलीमा देखाउन सके पनि अनुसन्धानको स्थिति किन कमजोर भयो भन्ने प्रश्नको चित्तबुझ्दो उत्तर दिन सक्दैनन्। अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक पूर्वाधारको विद्यमान अवस्था नबुझी नेपालमा सामाजिक अनुसन्धानको स्थितिबारे गरिने टिप्पणीले समग्र तस्बिर दिँदैन। त्यसैले, नेपालमा विश्वविद्यालय-आश्रित प्राज्ञिकहरूलाई अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सघाउने संस्थागत संरचना,

^१ मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, राजनीतिशास्त्र, भूगोल जस्ता विषयको समीक्षा गर्दा प्रकाशित सामग्रीलाई आधार बनाउने गरेको पाइन्छ। अनुसन्धानको आर्थिक पक्षबारे यी समीक्षामा फाइफुट्टमात्र उल्लेख छ, हेर्नुहोस्, (हाछेथु सन् २००२; मिश्र सन् २००५; सुवेदी र उप्रेती सन् २०१४; सुवेदी सन् २०१४; राज र वन्त सन् २०१४)।

ती संरचनामाथि अध्येताको पहुँचमा देखिएको असमानता र त्यसले निम्त्याउने समस्याबारे यो आलेखमा चर्चा गरिएको छ ।

सामाजिक अनुसन्धानलाई आर्थिक रूपले सघाउने मोटामोटी तीन थरी संस्थागत संरचना नेपालमा अहिले उपलब्ध छन् । पहिलो, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यसपछि अनुदान आयोग) हो जसले विश्वविद्यालय-सम्बन्धित प्राज्ञिकलाई अनुसन्धान-गतिविधि गर्न आर्थिक अनुदान/सहयोग दिन्छ । दोस्रो, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान जस्ता सरकारी निकायबाट पनि विभिन्न विषयगत/नीतिगत अनुसन्धान/प्रकाशन भैरहेको छ । राज्यकोषबाट चल्ने यी निकायमध्ये केहीले स्वतन्त्र अनुसन्धाता/अनुसन्धान संस्थालाई थोरबहुत “परामर्श सेवा” को अवसर र खास गरी प्रज्ञा प्रतिष्ठान या आदिवासी-जनजाति प्रतिष्ठान जस्ता संस्थाले केही भाषिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, सामाजिक अनुसन्धातालाई वृत्ति दिए पनि कतिपयले आफ्नै कर्मचारीबाट “अनुसन्धान” गराउँछन् । तेस्रो, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था एवं विदेशी नियोगहरू (डीएफआईडी, युएनडीपी, एसिया फाउण्डेशन, आदि) हुन्, जसले निश्चित मुद्दा र प्रयोजनका लागि मात्र अनुसन्धानमा सहयोग गर्छन् । विदेशी दाताहरूको आर्थिक सहयोगबाट चल्ने यी अनुसन्धान परियोजना प्रायः छोटो अवधिका र खास प्रकृतिका (कथित “एक्सन/अप्लाइड रिसर्च”) हुन्छन् । त्यसैले, अनुसन्धान गर्ने वा अनुसन्धानलाई आर्थिक अनुदान/सहयोग उपलब्ध गराउने यी सरकारी/गैरसरकारी तहमा स्थापित संस्थाका आआफ्नै सीमितता छन् ।^२

नेपालमा अनुसन्धानका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने माथि उल्लिखित सबै संस्थागत संरचनाबारे यो लेखमा छलफल गर्न खोजिएको छैन । प्राज्ञिक अनुसन्धान गर्नका लागि अत्यावश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउने प्रमुखतम् संस्था विश्वविद्यालय अनुदान आयोगमा मात्र यो लेख केन्द्रित छ । र, अध्ययन-अनुसन्धानका लागि विश्वविद्यालय-आबद्ध प्राज्ञिकलाई अनुदान आयोगले उपलब्ध गराउने सबैखाले सहयोग (नियमित या परियोजनागत अनुसन्धान सहायता/वृत्ति) लाई यस लेखमा केलाइएको छ ।^३ विश्वविद्यालयका शिक्षक-विद्यार्थीलाई प्राज्ञिक अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सघाउनकै लागि (विद्वत्तवृत्ति दिने, अनुसन्धानका

^२ नेपाली समाजमा अनुसन्धाताले निजी/पारिवारिक स्रोतमा अनुसन्धान गर्ने र कृति प्रकाशन गर्ने प्रचलन व्यापक छ । साहित्य र इतिहास जस्ता विधामा यो प्रचलन अन्य विधामा भन्दा अझै बढी देखिन्छ, जसबारे यहाँ चर्चा गरिएको छैन । त्यसै गरी गैरसरकारी क्षेत्रमा स्थापित केही प्राज्ञिक संघसंस्था (जस्तै मार्टिन चौतारी र सोसल साइन्स बहाः) ले अध्ययन अनुसन्धानका लागि आर्थिक सहयोग गरिरहेका छन् (हेर्नुहोस् वन्त सन् २०११) ।

^३ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको स्थापना, यसले गर्ने कामका प्रकृति, यसको प्रभावकारिता र औचित्यबारे समेत बहस एवं अनुसन्धान हुन जरुरी छ । तर अहिलेलाई यो लेखमा आयोगले

लागि आर्थिक अनुदान/सहयोग गर्ने, आदि) अनुदान आयोगलाई राज्यकोषबाट वार्षिक रूपमा केही रकम छुट्टयाइने गरिएको छ । त्यसबाहेक, विश्व बैंकको ऋण र अनुदानसमेत सहयोगमा वि.सं. २०५० (सन् १९९४) देखि नै उच्च शिक्षा सुधार परियोजना सञ्चालन भैरहेका र तीमध्ये पछिल्ला दुई सुधार परियोजनामा (वि.सं. २०६४ देखि शुरू) अनुसन्धानको “कम्पोनेन्ट” समेत राखिएको छ, जुन अनुदान आयोगमार्फत सञ्चालन भइरहेको छ । यसले गर्दा सम्भवतः नेपालमा “अनुसन्धान” शीर्षकमा विनियोजित हुने सबैभन्दा ठूलो रकम विश्वविद्यालय अनुदान आयोगसँग छ । र, त्यहाँबाट वार्षिक रूपमा अनुसन्धान अनुदान/सहयोग शीर्षकमा वितरण हुने रकम नै अनुसन्धानका लागि नेपालमा राज्य/सार्वजनिक कोषबाट उपलब्ध हुने प्रमुख आर्थिक स्रोत हो । तसर्थ अनुदान आयोगले अनुसन्धान सहयोगका नाउँमा गर्ने वार्षिक खर्चको अभिलेख विश्लेषणले अनुसन्धानको “आर्थिक पूर्वाधार” को स्थितिलाई धेरै हदसम्म प्रकाश पार्ने भएकाले अनुदान आयोगलाई यो लेखमा “नमुना अध्ययन” (केस स्टडी) को रूपमा चयन गरिएको हो ।

यो लेखलाई मुख्य दुई खण्डमा बाँडिएको छ । लेखको पहिलो खण्डमा नेपालमा अनुदान आयोगको अभ्युदयलाई संक्षेपमा चर्चा गर्दै आयोगले पछिल्लो २० वर्ष (आर्थिक वर्ष २०५२/५३ देखि २०७१/७२ सम्म) मा उसले अनुसन्धानका लागि उपलब्ध गराएको बजेट र सञ्चालन गरेका विभिन्न गतिविधि/परियोजना/अनुसन्धान वृत्तिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै, दोस्रो खण्डमा अनुदान आयोगले अनुसन्धान अनुदान/सहयोग/वृत्ति वितरण गर्न अपनाएको “मोडालिटी” को विश्लेषण छ । यी विश्लेषणका आधारमा नेपालमा अनुसन्धानको स्थिति कमजोर हुनुमा अनुसन्धानमा (राज्यको) लगानी “न्यून” रहनु हो भन्ने तर्क गरिएको छ । साथै, अनुदान आयोगले अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोगमा अपनाएको “मोडालिटी” ले निश्चित क्षेत्र (काठमाडौँ उपत्यका) का अनुसन्धातालाई लाभ र अन्यलाई बहिष्करणमा पारिरहेको तथ्यलाई देखाउँदै त्यस्तो “मोडालिटी” सामाजिक न्यायका दृष्टिले अनुपयुक्त छ भन्ने तर्क पनि यस लेखमा गरिएको छ ।

अनुदान आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदन/सामग्री, अनुदान आयोगबारे उपलब्ध अभिलेखका आधारमा यो लेख तयार पारिएको छ । त्यसै गरी, उच्च शिक्षा परियोजनाबारे विश्व बैंकले प्रकाशन गरेका प्रतिवेदन/सामग्रीलाई समेत अध्ययनको दायरामा पारिएको छ । लेख तयार गर्ने क्रममा अनुदान आयोग तथा विभिन्न विश्वविद्यालयसँग संलग्न व्यक्तिसँग समेत कुराकानी गरिएको थियो ।

अनुसन्धानका लागि (अ)नियमित रूपमा उपलब्ध गराउने आर्थिक सहयोग/वृत्ति तथा अन्य अनुसन्धानसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयलाई मात्र छलफल गरिएको छ ।

अनुसन्धान प्रवर्धनमा अनुदान आयोग

नेपालमा अनुदान आयोगको अवधारणा दक्षिण एसियाली देशको दाँजोमा ढिला आयो ।^५ यसो हुनुका केही निश्चित कारण छन् । एक त, नेपालमा उच्च शिक्षाको इतिहास नै अन्य देशको तुलनामा छोटो छ । वि.सं. २०१६ मा मात्र नेपालमा पहिलो विश्वविद्यालय त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रिवि) खुलेको हो । २०४३ सालमा दोस्रो विश्वविद्यालय (महेन्द्र संस्कृत, हाल नेपाल संस्कृत) स्थापना भएपछि मात्र नेपालमा औपचारिक रूपमा बहुविश्वविद्यालयको अवधारणाले स्वीकृती पायो । तत्कालीन राज्यव्यवस्था (निर्दलीय पञ्चायत, वि.सं. २०१७–२०४६) ले एकल केन्द्रीकृत विश्वविद्यालयबाट उच्च शिक्षालाई व्यवस्थापन गर्न सकिने मान्यता राखेकोले अन्य देशमा जस्तो बहुविश्वविद्यालयबीच समन्वय गर्ने र राज्य एवं अन्य सार्वजनिक स्रोतबाट प्राप्त कोष विश्वविश्वविद्यालयलाई उपलब्ध गराउने अनुदान आयोगजस्तो संस्था आवश्यक देखेन ।^६ र, अनुदान आयोगले सामान्यतया गर्ने (उच्च) शिक्षण संस्थाहरूको व्यवस्थापन, नियमन, आदि कार्य शिक्षा मन्त्रीले अध्यक्षता गर्ने राष्ट्रिय शिक्षा समिति जस्ता संयन्त्रबाट गरियो । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालमा विश्वविद्यालयको संख्यामा बढोत्तरी हुनुका साथै विश्वविद्यालय अनुदान आयोग पनि अस्तित्वमा आयो ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ मा पहिलो पटक नेपालमा चालू तथा प्रस्तावित उच्च शिक्षण संस्था/विश्वविद्यालय, शिक्षाको सामाजिक माग र अर्थतन्त्रमा त्यसको भूमिका तथा कार्यलाई परिभाषित गर्न एउटा उच्चस्तरीय अनुदान आयोग स्थापना गर्नुपर्ने उल्लेख गर्‍यो । सोही प्रतिवेदनमा विश्वविद्यालय/उच्च शिक्षण संस्थाको समन्वय/मूल्यांकन गर्दै तिनलाई राज्यका तर्फबाट दिइने अनुदान निर्धारण गर्न विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको गठन गर्ने सुझाव दिइएको थियो (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९) । आयोगको सुझावलाई आत्मसात गर्दै ७ मंसिर २०५० मा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ऐन, २०५० संसदबाट पारित भयो (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०५३) ।^६ शुरूमा नेपालमा अनुदान आयोगको कल्पना गर्नेले अनुदान आयोगलाई राज्य/अन्य सार्वजनिक स्रोतबाट

^५ नेपालमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको स्थापना वि.सं. २०५० मा मात्र भएको हो । ७ मंसिर २०७३ मा आयोगले आफ्नो २३ औं वार्षिक उत्सव मनायो (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७३ग) । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग भारतमा सन् १९५६, बंगलादेशमा सन् १९७२, र श्रीलंकामा सन् १९७८ मा स्थापना भएका हुन् ।

^६ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको अवधारणाबारे हेर्नुहोस्, स्याटोक एण्ड वरदाल (सन् १९८४) ।

^६ ऐनलाई अध्ययन गर्दा अनुदान आयोगको मोटामोटी तीन ओटा कार्यक्षेत्र तोकिएको देखिन्छ । पहिलो, विश्वविद्यालयलाई राज्य तथा अन्य सार्वजनिक स्रोतबाट प्राप्त कोष बाडँफाँड गर्ने; दोस्रो, उच्च शिक्षण संस्थाबीचमा समन्वय गदै सरकारलाई उच्च शिक्षाबारे नीतिगत सुझाव

प्राप्त “कोष” विश्वविद्यालय/उच्च शिक्षण संस्थालाई बाँडफाँड गर्नेमा मात्र सीमित नराखी अनुसन्धान प्रवर्धनका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन/सहयोग गर्न सक्ने स्वतन्त्र निकायको रूपमा विकास गर्न चाहे। उदाहरणका लागि राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९ को प्रतिवेदनमा अनुदान आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी उल्लिखित ११ बुँदामध्ये तीन ओटामा आयोगले विश्वविद्यालयआबद्ध निकाय/व्यक्तिलाई अनुसन्धानका लागि आर्थिक अनुदान/सहायता उपलब्ध गराउने र अनुसन्धानसम्बन्धी विभिन्न गतिविधि गर्नसक्ने प्रावधान थिए।^७ संस्थागत र व्यक्तिगत तहमा अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहायतासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्नसक्ने अनुदान आयोगमा रहेका यस्ता प्रावधान दक्षिण एसियाली (भारत, बंगलादेश र श्रीलंका) देशमा रहेका अनुदान आयोगका प्रावधानसँग मिल्दाजुल्दा छन्।^८ यसले नेपालमा राज्यकोषबाट प्राप्त अनुसन्धान अनुदान विश्वविद्यालयआबद्ध निकाय/व्यक्तिलाई वितरण गर्ने जिम्मेवारी समेत अनुदान आयोगलाई थियो/छ भन्ने देखाउँछ।

गुणस्तर सुधार कार्यक्रम

स्थापनाको शुरुआतदेखि नै आयोगले उच्च शिक्षामा अनुसन्धान प्रवर्धन गर्नका लागि “गुणस्तर सुधार कार्यक्रम” अगाडि बढाएको देखिन्छ।^९ यो कार्यक्रमअन्तर्गत मूलतः

दिने र तेस्रो, उच्च शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि (अनुसन्धान) गर्न विश्वविद्यालयआबद्ध व्यक्ति (शिक्षक/विद्यार्थी) वा निकायलाई आर्थिक अनुदान/सहयोग गर्ने (हेर्नुहोस्, श्री ५ को सरकार २०५०)।

^७ राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९ को प्रतिवेदनमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका काम कर्तव्य र अधिकारबारे बुँदा न ९, १० र १२ मा क्रमशः यस्तो लेखिएको छ, “देशभित्र र देशबाहिरका विश्वविद्यालय एवं शैक्षिक संस्थाहरूबीच छात्रवृत्ति, विद्वतवृत्ति जस्ता कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गरी उच्च शिक्षा एवं अनुसन्धानका क्षेत्रहरूमा आपसी आदान-प्रदान कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने; उच्च शिक्षामा कार्यरत जनशक्तिलाई अनुसन्धानको अवसर प्रदान गर्नुका साथै अनुसन्धानसम्बन्धी विविध कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउने; र शैक्षिक तथा प्राज्ञिक कार्यक्रमलाई टेवा दिन, गुणस्तर बढाउन, समस्या पहिल्याउन र सुल्झाउन आवश्यकताअनुसार समय समयमा सम्मेलन, गोष्ठी, कार्यशाला गोष्ठी र अध्ययन र अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने” (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ : १००)।

^८ नेपालमा अनुदान आयोगको कल्पना गर्नेले अनुदान आयोगलाई उच्च शिक्षाको “नियामक” निकायभन्दा पनि “समन्वयक” निकायको रूपमा विकास गर्न चाहेको देखिन्छ, जुन दक्षिण एसियाका अन्य मुलुकका विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका प्रकृतिभन्दा केही पृथक छ। भारत र श्रीलंकामा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग नियामक संस्थाको रूपमा रहेका छन् (सिंह सन् १९८४; कउल सन् १९८८; सिल्भा सन् १९८४)।

^९ अनुदान आयोगको पहिलो प्रतिवेदन वि.सं. २०५१/५२-२०५२/५३ ले शैक्षिक तथा प्राज्ञिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि अनुसन्धान एक आधारस्तम्भ भएकाले आयोगको एक

विश्वविद्यालयका शिक्षकलाई विद्वतवृत्ति दिने, विद्यावारिधि/स्नातकोत्तर तहका शोधलाई वृत्ति दिने तथा उच्चशिक्षण संस्थामा कार्यरत अध्यापकलाई लघु अनुसन्धानका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने जस्ता कार्यक्रम थिए। यसै गरी, अध्ययन-अनुसन्धानलाई सहयोग पुग्ने विभिन्न गतिविधि – गोष्ठी/कार्यशाला/सम्मेलन गर्ने, अध्ययन/अध्यापन भ्रमण गर्ने, पुस्तकालय सुदृढीकरण/उपकरण खरिदका लागि आर्थिक अनुदान/सहयोग दिने जस्ता कार्यक्रमसमेत यसमा समावेश थिए, र अद्यापि छन्। गुणस्तर सुधार कार्यक्रम अन्तर्गतका यी विविध गतिविधि सञ्चालन गर्न अनुदान आयोगले राज्यकोषबाट नियमित बजेट प्राप्त गर्छ।^{१०} पछिल्ला वर्षमा सरकारी बजेट र परियोजनामार्फत गुणस्तर सुधारका लागि छुट्ट्याइने रकम क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ। उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष (आ.व.) २०५२/५३ मा गुणस्तर सुधार कार्यक्रमका लागि अनुदान आयोगले ३५ लाख रुपैयाँ विनियोजन गरेको थियो जुन बढेर आ.व. २०६२/६३ मा एक करोड ३० लाख र आ.व. २०७१/७२ मा चार करोड ५० लाख पुगेको थियो। अनुदान आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनमा यो कार्यक्रमलाई आयोगको प्रमुख गतिविधिकारूपमा चित्रण गर्दै अनुसन्धान संस्कृतिको विकास तथा उच्च शिक्षामा गुणस्तर वृद्धि गर्न यी कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण छन् भनिएको छ।

२०६४ सालमा विश्व बैंकको आर्थिक सहयोगमा “दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजना” (२०६४–२०७०) लागू भयो। नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच भएको सम्झौतामा परियोजनाको “कार्यान्वयन” अनुदान आयोगले गर्ने भन्ने थियो (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०६४)।^{११} प्रभावकारी व्यवस्थापन एवं प्राज्ञिक संस्थाहरूको वित्तीय “निरन्तरता” अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको यो परियोजनाका चार ओटा अवयव थिए, जसमध्ये

प्रमुख कार्यक्रम अनुसन्धान प्रवर्धन हो भनेको छ। स्थापनाको दोस्रो वर्षदेखि अनुदान आयोगले विश्वविद्यालयका अध्यापकहरूलाई अनुसन्धान अनुदान उपलब्ध गराउन थालेको थियो। सो वर्ष १९ जना अध्यापकले अधिकतम २० हजारका दरले अनुसन्धान अनुदान पाएका थिए (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०५३)।

^{१०} अनुदान आयोग स्थापना भएको करिब पाँच वर्षपछि गठन भएको उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५ को प्रतिवेदनले अनुदान आयोगलाई अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेभन्दा पनि अनुसन्धानसम्बन्धी नीतिगत तहमा काम गर्ने संस्थाको रूपमा विकास गर्न चाहेको देखिन्छ। प्रतिवेदनमा भनिएको छ, “विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले उच्चशिक्षामा हुने अनुसन्धानलाई शिक्षणको अभिन्न अंगका रूपमा अघि बढाउन अनुसन्धान नीतिसमेत तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। विश्वविद्यालयहरूका शिक्षण कार्यक्रममा सहयोगी हुने खालका विभागीय अनुसन्धानका निम्ति पर्याप्त खर्च छुट्ट्याउने नीति लिइनु पर्छ” (उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ : १२५)।

^{११} शुरुमा परियोजनाको कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई तोकिए पनि २०६७ सालमा त्रिविलाई सो परियोजनाको सबैभन्दा ठूलो अंश सुधार अनुदान (रिफर्म

सबैभन्दा ठूलो अंश “रिफर्म ग्रान्ट” या सुधार अनुदानले ओगटेको थियो (द वर्ल्ड बैंक सन् २००७)। सुधार अनुदानको कम्पोनेन्टलाई चार करोड अमेरिकी डलर छुट्ट्याइएको थियो, जुन विश्व बैंकको समग्र लगानीको दुई तिहाई हिस्सा हो (मार्टिन चौतारी २०७२)। सुधार अनुदानको चार करोडमध्ये ४५ लाख अमेरिकी डलर अनुसन्धान अनुदानका लागि विनियोजित थियो (द वर्ल्ड बैंक सन् २००७)। अनुसन्धान अनुदानका चार उद्देश्य थिए, जसमा : विश्वविद्यालयमा कार्यरत शिक्षक/विद्यार्थीलाई अनुसन्धान गर्न आर्थिक अनुदान/सहयोग उपलब्ध गराउने; उच्च शिक्षण संस्थाको सान्दर्भिक र उच्च गुणस्तरीय अनुसन्धान आयोजना गर्ने क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने; उच्च शिक्षण संस्थामा उच्च गुणस्तरीय अनुसन्धान क्षमता विकास गर्ने, आदि थिए। त्यसबाहेक, “राष्ट्रको आर्थिक/सामाजिक विकासका लागि ज्ञान र प्रविधिको विकास गर्ने” समेत एउटा उद्देश्य थियो र त्यसका लागि समेत यो रकम छुट्ट्याइएको थियो (द वर्ल्ड बैंक सन् २००७)।

अनुदान आयोग र विश्व बैंकले सार्वजनिक गरेका विवरण अध्ययन गर्दा अनुसन्धान र उच्च शिक्षण संस्थामा अनुसन्धानको पूर्वाधार विकास गर्न करिब एक दर्जनजति कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको देखिन्छ।^{१२} तर परियोजनामा उल्लिखित अनुसन्धान अनुदान अन्तर्गत रहेका कार्यक्रमहरू नौला नभएर यसअघि अनुदान आयोगले सञ्चालनमा ल्याइएको “गुणस्तर सुधार कार्यक्रम” कै विस्तारित रूप थिए।^{१३} उदाहरणका लागि पहिले झैं स्नातकोत्तर, एमफिल, पीएचडी, पोष्ट डक्टरल शोधका लागि शोधार्थीलाई विद्वतवृत्ति/आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने; उच्च शिक्षण संस्थामा कार्यरत पूर्णकालीन शिक्षक (पीएचडी नगरेका) लाई अनुसन्धान अनुदान दिने र अध्ययन/अध्यापन भ्रमणलाई आर्थिक सहयोग गर्ने जस्ता गतिविधिलाई यो परियोजनाले समेटेको थियो। व्यक्तिलाई केन्द्रमा राखेर सञ्चालन गरिएका यी गतिविधिबाहेक संस्थागत सह-कार्यात्मक अनुसन्धानका लागि अनुदान दिने; सम्मेलन, गोष्ठी र कार्यशाला आयोजना गर्न आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने; र उच्च शिक्षण संस्थामा अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाई (रिसर्च म्यानेजमेन्ट सेल)

ग्रान्ट) को कार्यान्वयन गर्ने निकाय बनाइयो। “रिफर्म ग्रान्ट” को कार्यान्वयन आयोगले कार्वान्वयन नगरी किन त्रिविले गर्नुपऱ्यो भन्नेबारे जान्न मार्टिन चौतारी (२०७२) हेर्नुहोस्।

^{१२} कार्यक्रमका प्रकारबारे जान्न युनिभर्सिटी ग्रान्टस् कमिसन (सन् २०१४) र द वर्ल्ड बैंक (सन् २०१४) हेर्नुहोस्।

^{१३} अनुदान आयोगले वार्षिक रूपमा सञ्चालन गर्ने “गुणस्तर सुधार” कार्यक्रम र दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजनामा सञ्चालित “अनुसन्धान अनुदान” का गतिविधि उस्तै देखिन्छन्। यद्यपि, अनुदान आयोगले दिएको जानकारीअनुसार यी दुई भिन्न कार्यक्रम हुन्।

गठनका लागि आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराउने, आदि कार्यक्रम पनि यसमा थिए।^{१४} यी अनुसन्धान अनुदान कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्न अनुदान आयोगमा छुट्टै “अनुसन्धान एकाई” स्थापना गर्ने पनि परियोजनाको उद्देश्य थियो (द वर्ल्ड बैंक सन् २००७)।^{१५} अनुसन्धान लगानी नीति तर्जुमा, प्राथमिकता निर्धारण, परिचालन र त्यसको कार्यान्वयन अनुगमनका लागि अनुदान आयोगका अध्यक्षको अध्यक्षतामा त्रिविका शिक्षाध्यक्ष, विभिन्न विश्वविद्यालयका प्रतिनिधि, कहलिएका अनुसन्धाता र अनुदान आयोगअन्तर्गत बन्ने अनुसन्धान विभागका निर्देशक सदस्यसचिव रहने एक उच्चस्तरीय अनुसन्धान परिषद्को गठनसमेत गरिएको थियो।^{१६}

अनुसन्धानमा “वास्तविक लगानी”

पछिल्लो २० वर्ष (आ.व. २०५२/५३–२०७१/७२) मा अनुदान आयोगले अनुसन्धान या अनुसन्धानसम्बन्धी गतिविधिमा करिब ८० करोड रुपैयाँ (दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजना, वि.सं. २०६४–२०७० मा विनियोजित ४५ करोडसमेत गरेर) विनियोजन गरेको देखिन्छ।^{१७} अनुसन्धान प्रवर्धन/विद्वत्वृत्तिबाहेक विनियोजित रकम करिब एक दर्जन थप उपशीर्षक: गोष्ठी/कार्यशाला/सम्मेलन सञ्चालन; अध्ययन-अध्यापन भ्रमण; पुनर्ताजगी/तालिम; भौतिक सुविधा विकास; पुस्तकालय सुदृढीकरण/उपकरण खरिद; अध्ययन सामग्री विकास र सचिवालयद्वारा सञ्चालित कार्यक्रम (यूजीसी जर्नल प्रकाशन/कर्मचारी तालिम); आदि कामका लागि खर्च गरिएको देखिन्छ। प्राज्ञिकहरूलाई अनुसन्धान गर्ने प्रयोजन (विद्वत्वृत्ति तथा अनुसन्धान अनुदान/सहयोग) का लागि छुट्टयाइएको रकम हिसाब गर्दा यो करिब ३७ करोड नेपाली रुपैयाँ (अनुदान आयोगले १३ करोड र उच्च शिक्षा परियोजनाले करिब २४ करोड) हुन आउँछ। यो रकममा प्राविधिक (चिकित्साशास्त्र, इन्जिनियरिङ, कृषि र वनविज्ञान) तथा साधारण (मानविकी, समाजविज्ञान, व्यवस्थापन, शिक्षा तथा कानुन)

^{१४} दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजना (वि.सं. २०६४–२०७०) मा भएका कार्यको विस्तृत विवरणका लागि हेर्नुहोस्, <http://projects.worldbank.org/P090967/second-higher-education-project?lang=en&tab=results>; ५ फागुन २०७३ मा हेरिएको।

^{१५} अनुसन्धान विभागमा एक जना प्रशासनिक अधिकृत, एक जना सहायक, र अन्य दुई जना आंशिक विज्ञ रहने व्यवस्था थियो (विश्व बैंक सन् २००७)।

^{१६} यसबाहेक, स्रोतको प्रभावकारी उपयोग र विकासका लागि अनुसन्धान परिषद्ले प्रमुख अनुसन्धान संस्थाहरूसँग समन्वय गर्नेसमेत भनिएको थियो (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०६५)।

^{१७} अनुसन्धान आयोगले “गुणस्तर सुधार कार्यक्रम” का लागि छुट्टयाएको वार्षिक बजेटको विवरण अनुसूची १ मा हेर्नुहोस्।

शिक्षाका सबै संस्थान र संकायका सबै तहका शोधार्थीलाई दिइने सहयोग पर्छ ।^{१८} तर रोचक तथ्य के हो भने अनुसन्धानकै लागि (विद्वतवृत्ति तथा अनुसन्धान अनुदान/सहयोग) विनियोजन भएको यो रकम पनि सबै खर्च भएको देखिँदैन । अनुदान आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदनहरू अध्ययन गर्दा आयोगले शुरूका दश वर्ष (आ.व. २०५२/५३-२०६२/६३ सम्म) मा करिब ११ करोड रुपैयाँ गुणस्तर सुधार कार्यक्रमका लागि छुट्ट्याएको भए पनि यस शीर्षकमा करिब साढे आठ करोड रुपैयाँ मात्र खर्च भएको थियो । र, यसमध्ये पनि अनुसन्धान (विद्वतवृत्ति/लघु अनुसन्धान सहयोग आदि) का लागि गरेको वास्तविक खर्च भने करिब चार करोड रुपैयाँ (प्रत्येक वर्ष करिब रु ४० लाख) मात्र हो । यसले विगत बीस वर्षमा अनुदान आयोगमार्फत अनुसन्धानका लागि करिब ४० करोड रुपैयाँ विनियोजन भए पनि त्यो सबै रकम खर्च नभएको देखिन्छ (हेर्नुहोस् अनुसूची २) ।^{१९}

यसबीच, वि.सं. २०७१ देखि, विश्व बैंकबाट ६.५ करोड अमेरिकी डलर ऋण लिएर नेपालले अर्को “उच्च शिक्षा सुधार परियोजना” (वि.सं.२०७१-२०७७) शुरू गरेको छ ।^{२०} यो परियोजनामा अनुसन्धान अनुदान/सहयोग कार्यक्रमका लागि करिब ४५ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरिएको छ । अनुदान आयोगले चलाइआएको नियमित “गुणस्तर सुधार” कार्यक्रम र यो परियोजना अन्तर्गतको “प्राज्ञिक उत्कृष्टता र अनुसन्धान सहायता” कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्दै अनुदान आयोगले अहिले “गुणस्तर सुधार तथा अनुसन्धान सहायता” कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७३क) । यसअन्तर्गत अनुसन्धाताको तहमा प्रदान गर्न सकिने सबैभन्दा ठूलो विद्वतवृत्तिको रकम अधिकतम रु पाँच लाख (प्राविधिक विषयमा विद्यावारिधि गर्ने शोधकर्तालाई प्रदान गर्ने) हो, जुन तीन वर्षका लागि प्रदान गरिन्छ । त्यसै गरी, यसै परियोजनामा “सहकार्यात्मक अनुसन्धान” का लागि रु ७५ हजारदेखि २० लाखसम्म दिन सकिने विभिन्न कार्यक्रम

^{१८} पीएचडी/एमफिल फेलोसीप, पीएचडी/एमफिल/स्नातकोत्तर/अनुसन्धान शोध आर्थिक सहयोग, अपांगता भएका व्यक्तिलाई शोध सहयोग र उच्च शिक्षण संस्थामा आबद्ध शिक्षकलाई अनुसन्धानका लागि दिइने लघु अनुसन्धान अनुदानसमेत ।

^{१९} अनुसन्धानका लागि विनियोजित बजेट र वास्तविक खर्चमा देखिएको अन्तरले अनुसन्धान अनुदान परिचालन गर्ने मामिलामा आयोग कमजोर छ भन्ने देखिन्छ, यद्यपि खर्च गर्न किन नसकिएको भन्नेबारे यहाँ चर्चा गरिएको छैन जसका लागि थप अनुसन्धान जरुरी छ ।

^{२०} नेपाल सरकार र विश्व बैंकका पदाधिकारीबीच २३ चैत २०७१ मा सम्झौतापत्रमा हस्ताक्षर भएसँगै परियोजनाको औपचारिक प्रारम्भ भयो । दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजना (२०६४-२०७०) को समाप्तिसँगै शुरू भएको यो परियोजनालाई “तेस्रो” भनेर उल्लेख गरिएको भए पनि यो मूलतः दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजनाकै निरन्तरता हो (हेर्नुहोस्, उप्रेती, पराजुली र वन्त २०७२; द वर्ल्ड बैंक सन् २०१५; द काठमाण्डू पोष्ट सन् २०१५) ।

रहेका छन्।^{२१} यी अनुसन्धान अनुदान/सहायता कार्यक्रम गत वर्षबाट मात्र शुरू भएकाले यस लेखमा यी कार्यक्रमको प्रभावकारिता केलाउन सकिँदैन।^{२२} तथापि के देखिन्छ भने, परियोजनामा अनुसन्धान अनुदानका लागि विनियोजित करिब ४५ करोड रुपैयाँमध्ये करिब आधा मात्र खास अनुसन्धान प्रायोजनका लागि खर्च गरिनेछ र बाँकी रकम अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने अन्य पूर्वाधार विकासमा खर्च गरिने छ।^{२३}

यीबाहेक, त्रिविअन्तर्गत रहेका अनुसन्धान केन्द्र (जस्तै, सिनास, सेडा, सेरिड, रिगाष्ट) सञ्चालन गर्न विश्वविद्यालयले अनुदान आयोगबाट नियमित अनुदान पाउँछ।^{२४} त्यसै गरी, आन्तरिक स्रोतको परिचालनमा विश्वविद्यालय स्वयंले समेत अनुसन्धानका लागि केही सीमित बजेट वार्षिक रूपमा विनियोजन गर्ने गर्छ।^{२५} विभिन्न विश्वविद्यालय अन्तर्गतका

^{२१} यी सहकार्यात्मक अनुसन्धान परियोजना तीन प्रकारका छन्। पहिलो, कम्तीमा तीन जना शिक्षकको अनुसन्धान सहकार्यमा कम्तीमा तीन जना विद्यार्थीको शोधप्रबन्ध समावेश गर्नुपर्ने तीन वर्षीय अनुसन्धान परियोजना हो। यो परियोजनालाई अनुदान आयोगले दशदेखि बीस लाख रुपैयाँसम्म अनुदान दिन्छ। दोस्रो, कम्तीमा दुई जना शिक्षकको अनुसन्धान सहकार्यमा कम्तीमा दुई विद्यार्थीको शोधप्रबन्ध समावेश गरी दुई वर्षसम्ममा सक्नुपर्ने अनुसन्धान परियोजना हो। यो परियोजनाका लागि अनुदान आयोगले दुईदेखि चार लाखसम्म आर्थिक अनुदान दिन्छ। र, तेस्रो प्रकारको अनुसन्धान परियोजना भने रु. ७५ हजारदेखि एक लाख ५० हजारसम्म दिनसक्ने प्रावधान छ जसमा एक जना शिक्षकले एक विद्यार्थीको शोधप्रबन्ध सहकार्यमा काम गर्नुपर्छ (हेर्नुहोस् विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७३क)।

^{२२} परियोजना अवधिभरमा १२० विद्यावारिधिवृत्ति, १२० विद्यावारिधि शोध सहयोग, ६० विद्यावारिधि आंशिक सहयोग, १२० फ्याकल्टी अनुसन्धान अनुदान, १६० एमफिल वृत्ति, १५० स्नातकोत्तर शोध सहयोग, २०० लघु अनुसन्धान विकास तथा नवप्रवर्तन अनुदान र ३० जना प्राध्यापकलाई सहकार्यात्मक अनुसन्धान अनुदान दिने लक्ष्य राखिएको छ (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७३घ)।

^{२३} उच्च शिक्षा परियोजना (वि.सं. २०७१-२०७७) का कार्यक्रम र कार्यक्रम कार्यविधिका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०७३घ) हेर्नुहोस्।

^{२४} यी अनुसन्धान केन्द्रको नियमित सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने रकम त्रिविको एकीकृत सञ्चालन खर्चअन्तर्गत रहन्छ जुन त्रिविले अनुदान आयोगबाट प्राप्त गर्छ।

^{२५} त्रिविका रेक्टर मातहत रहेको “सेन्टर फर रिसर्च” ले त्रिविका अध्यापकलाई सानो रकम (प्रति फेलोसीप करिब रु ३५ हजार) को अनुसन्धान वृत्ति दिन्छ। हेर्नुहोस् <http://tribhuvan-university.edu.np/research-division>; पोखरा विश्वविद्यालयले पनि २०६८ सालमा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरेको देखिन्छ। हेर्नुहोस्, <http://pu.edu.np/university/pokhara-university-research-center/> अन्य विश्वविद्यालयका पनि आआफ्ना अनुसन्धान केन्द्र भएको देखिन्छ। दुवै वेबपेज पछिल्लो पटक ७ फागुन २०७३ मा हेरिएका हुन्।

अध्ययन संस्थान (जस्तै, चिकित्सा, इन्जिनियरिङ र कृषि तथा वन विज्ञान) या विभाग (जस्तै, मानवशास्त्र, जनसंख्या अध्ययन, भौतिकशास्त्र आदि) ले पनि आफ्नै बुतामा विदेशी विश्वविद्यालय/अनुसन्धान केन्द्र र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको सहकार्य र आर्थिक सहयोगमा कतिपय अनुसन्धान परियोजना सञ्चालन गरेको पाइन्छ। यद्यपि, विश्वविद्यालयहरू स्वयंले आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतको परिचालन गरी अनुसन्धानका लागि वार्षिक कति खर्च गरिरहेका छन् भन्ने तथ्यांक अहिले कसैसँग उपलब्ध छैन।

यी माथिका विवरणले विश्वविद्यालय-सम्बन्धित अध्येताका लागि प्राज्ञिक अनुसन्धान गर्नका लागि हामीकहाँ ज्यादै निम्छो लगानी (हरेक वर्ष दुई करोडभन्दा कम) भएको देखाउँछ भने विश्वविद्यालयभन्दा बाहिर रहेका प्राज्ञिकका लागि त झन् त्यस्तो कुनै औपचारिक र संस्थागत सहयोग नै उपलब्ध छैन। विगत २० वर्षमा प्राज्ञिक अनुसन्धान र अनुसन्धानसम्बन्धी गतिविधिमा नेपाली राज्य (उच्च शिक्षामा सञ्चालित परियोजनासमेत) ले विनियोजन गरेको जम्मा रकम त्रिवि चिकित्सा अध्ययन संस्थान/इन्जिनियरिङ संस्थानको करिब एक वर्षको सञ्चालन खर्च बराबर मात्र हो।^{२६} उच्च शिक्षामा अनुसन्धान प्रवर्धन गर्ने या उच्च शिक्षालाई अनुसन्धानमुखी बनाउने भन्ने राज्यको नीतिगत निर्णय कार्यान्वयन गर्न यो स्तरको लगानीबाट सम्भव छैन।^{२७} अहिले अनुदान आयोगले उपलब्ध गराउने अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोगले निश्चित प्रकारका अनुसन्धान गर्ने कल्पना गर्न पनि सकिँदैन। उदाहरणका लागि समाजविज्ञानमा प्रचलनमा रहेको सर्वैमा आधारित अनुसन्धान, बहुवर्षीय स्थलगत अध्ययन, तुलनात्मक अध्ययन, विभिन्न स्थानमा गएर गरिने अध्ययन (मल्टी साइटेट रिसर्च/एथ्नोग्राफी), आदि गर्न अनुदान आयोगले दिँदैआएको यसप्रकारको अनुदानबाट सम्भव छैन। आयोगले शोधकर्ताको तहमा अहिले प्रदान गर्दैआएको अनुदानको सबैभन्दा ठूलो विद्वतवृत्ति (प्राविधिक विषयमा पीएचडी गर्न दिइने अनुसन्धानवृत्ति – तीन वर्षमा जम्माजम्मी करिब पाँच लाख) ले अध्ययन अवधिभर शोधकर्तालाई न्यूनतम जीवन निर्वाह गर्नसमेत पुग्दैन। अनुदान आयोगले उपलब्ध गराउँदै आएको अनुदान या आर्थिक सहयोगले भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, इन्जिनियरिङ या अन्य प्राविधिक विषयमा गहकिलो अनुसन्धान गर्ने कुरा त झन् परको भयो।^{२८}

^{२६} चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थानको आर्थिक वर्ष २०६९/७० को वार्षिक सञ्चालन खर्च ३७ करोड १८ लाख ३५ हजार थियो (त्रिभुवन विश्वविद्यालय २०६९)।

^{२७} सरकारले केही समयअघि पास गरेको उच्च शिक्षा नीतिका लागि हेर्नुहोस् विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०७३ख)।

^{२८} समाज विज्ञानमा अनुसन्धानको अवस्थाबारे भएका समीक्षाले फरक फरक विधा (समाजशास्त्र/मानवशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, इतिहास, भूगोल र अर्थशास्त्र) मा अनुसन्धानको स्तरमा

झञ्झटिलो केन्द्रीकृत सहयोग “मोडालिटी”

विश्वविद्यालय/उच्च शिक्षण संस्थामा अध्ययन/अध्यापनरत व्यक्तिलाई अनुसन्धान गतिविधिका लागि अनुदान आयोगले केही मात्रामा आर्थिक सहयोग गर्दै आएको माथि उल्लेख गरियो । आयोगले वितरण गर्ने त्यस्ता अनुसन्धान अनुदानमाथि सीमित समूहको मात्रै पहुँच पुगेको तर्क यो खण्डमा गरिएको छ । र, त्यस्तो असमान पहुँचका लागि आयोगले बनाएको अनुदान वितरणको ढाँचा या प्रक्रिया जिम्मेवार छ भन्ने यो खण्डले देखाउँछ ।

अनुदान आयोगले नियमित प्रदान गर्दैआएको अनुसन्धान सहायतामा मात्रै होइन कि उच्च शिक्षा सुधारका लागि भनेर सञ्चालित परियोजनामा समेत अनुसन्धान अनुदानमा भएको यसप्रकारको असमान पहुँचलाई बेवास्ता गरिएको छ । उदाहरणका लागि, दोस्रो उच्च शिक्षा परियोजना (वि.सं. २०६४-२०७०) अवधिभर ८० जनालाई विद्यावारिधि फेलोसीप, ३० जनालाई पोष्ट डक्टरल फेलोसीप, ३०० जनालाई स्नातकोत्तर/एमफिल शोध सहयोग गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । त्यस्तै, आवश्यकता अनुसार उच्च शिक्षण संस्थामा अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाई स्थापना गर्ने, र परियोजना प्रतिफलको रूपमा अनुसन्धान अनुदान पाएका मध्येबाट २० ओटा अनुसन्धान लेख “रेफरिड” जर्नलमा प्रकाशित हुने लक्ष्यसमेत राखिएको थियो । १५ पुस २०७१ मा विश्व बैंकबाट प्रकाशित परियोजना सम्पन्न प्रतिवेदनमा आफ्नो तोकिएको लक्ष्य पूरा गर्न परियोजना सफल भएको दाबी गरिएको छ ।^{२९} र, अनुसन्धान अनुदान परियोजनामार्फत थोरै विश्वविद्यालय/क्याम्पसमा सीमित अनुसन्धान गतिविधिलाई ८० भन्दा बढी क्याम्पसमा पुऱ्याएको दाबी गरिएको छ (द वर्ल्ड बैंक २०१४) ।

विश्व बैंकले दावी गरे झैं परियोजना “सफल” थियो या थिएन त्यसको स्वतन्त्र परीक्षण जरुरी छ र उसले “सफलता”को मापनका लागि प्रयोग गरेका “सूचक” हरूको समीक्षा जरुरी छ ।^{३०} त्यसबाहेक, यहाँ उठाउन खोजिएको प्रश्न ती सफल भनेर मानिएका परियोजनाबाट को

धेरै विविधता छ भनेका छन् (हेर्नुहोस्, हाछेथु सन् २००२; समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् सन् २०१४) ।

^{२९} ३०३ स्नातकोत्तर शोधलाई आर्थिक सहयोग गरेको, ८० ओटा विद्यावारिधि शोधलाई सहयोग गरेको, ३०३ जना अध्यापकलाई अनुसन्धान अनुदान उपलब्ध गराएको, ४१ ओटा संस्थागत अनुसन्धान अनुदान बाँडेको र २९ ओटा अनुसन्धान आलेख “रेफरिड” जर्नलमा प्रकाशन भएकोले परियोजनाको यो कम्पोनेन्टलाई सफल मानिएको हो । परियोजनाले शुरूमा ३० जनालाई पोष्ट डक्टरल फेलोसीप दिने लक्ष्य राखे पनि सो पूरा हुन सकेन । परियोजना अवधिभर जम्मा आठ जनालाई पोष्ट डक्टरल फेलोसीपका लागि छनोट गरिए पनि उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने संस्थागत सहयोग नहुँदा योसमेत पूरा हुननसकेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ (द वर्ल्ड बैंक सन् २०१४) ।

^{३०} उदाहरणका लागि, परियोजनामार्फत अनुदान पाएर अनुसन्धान तयार गरिएका अनुसन्धान पत्रहरू रेफरिड/प्रोफेसनल जर्नलमा प्रकाशित गरिने लक्ष्य राखिएको थियो । तर अनुदान आयोग

लाभान्वित भए या हुन्छन् भन्ने हो । आयोगका नियमित/परियोजनामार्फत सञ्चालन भएका अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोग कार्यक्रमबाट फाइदा लिनेमा काठमाडौँ उपत्यकामा रहेका सीमित उच्च शिक्षण संस्था र तिनमा सम्बद्ध व्यक्तिको संख्या अत्यधिक छ ।

अनुसन्धान अनुदान कार्यक्रममाथिको असमान पहुँचको स्थितिलाई हेर्ने आयोगले आर्थिक वर्ष २०५२/५३, २०६०/६१ र २०७०/७१ मा सञ्चालन गरेका अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोग गतिविधिमध्ये “लघु अनुसन्धान परियोजना” र सभा/गोष्ठीमा सहभागी हुन विश्वविद्यालयका शिक्षकलाई प्रदान गर्ने भ्रमण अनुदान (ट्राभल ग्रान्ट) विवरणलाई नमुना अध्ययनको रूपमा केलाइएको छ । त्यस्तै, पछिल्ला चार वर्षमा (आ.व. २०६८/६९ देखि २०७१/७२ सम्म) मा आयोगले प्रदान गरेका विद्यावारिधि शोधवृत्तिका विवरणलाई समेत विश्लेषण गरिएको छ ।^{३१}

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा उल्लिखित विवरणहरू केलाउँदा आयोगले प्रदान गर्ने लघु अनुसन्धान परियोजना पाउनेमा करिब ६५ प्रतिशत काठमाडौँ उपत्यकास्थित शिक्षण संस्था (मूलतः त्रिविका केन्द्रीय विभाग) मा कार्यरत शिक्षक भएको देखिन्छ । भ्रमण अनुदान पाउनेमा करिब ७८ प्रतिशत उपत्यकास्थित उच्च शिक्षण संस्थाका अध्यापक भएको पाइन्छ । त्यसै गरी, पछिल्ला चार वर्ष विद्यावारिधि शोधवृत्ति पाउनेमध्ये करिब ६८ प्रतिशत काठमाडौँ उपत्यकामा कार्यरत अध्यापक छन् (हेर्नुहोस् तालिका १) । अनुदान आयोग स्थापनाका शुरूका आठ वर्ष (आ.व. २०५२/५३–२०६०/६१) मा जम्मा २११ जनाले लघु अनुसन्धान परियोजना सम्पन्न गरेको वार्षिक प्रतिवेदनहरूबाट थाहा हुन्छ, जसमध्ये उपत्यका बाहिरबाट परियोजना सम्पन्न गरेको संख्या ७९ (करिब ३७ प्रतिशत) मात्र छ ।^{३२} भौगोलिक जस्तै लैंगिक हिसाबमा पनि आयोगले वितरण गर्ने अनुसन्धान परियोजनाको पहुँचमा असमानता देखिन्छ । नमुना अध्ययनका रूपमा छानिएका वर्ष (२०५२/५३, २०६०/६१ र २०७०/७१) मा लघु अनुसन्धान सहायता पाएका अध्येतालाई लैंगिक आधारमा विश्लेषण गर्दा जम्मा १२१ जनाले त्यस्तो वृत्ति पाएकामा करिब दश प्रतिशत (१३ जना) मात्र महिला भएको पाइयो (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०५३, २०६१, २०७१) ।

स्वयंले जर्नल प्रकाशन गर्दै सो जर्नलमा प्रकाशित रचनालाई रेफरिड जर्नलमा प्रकाशन भएको मानेर लक्ष्यभन्दा बढी प्रतिफल हासिल गरेको देखाइएको थियो ।

^{३१} उपत्यकामा रहेका काठमाडौँ विश्वविद्यालयका सम्बन्धनरत्न कलेजमा अध्यापन गर्नेबाहेक यस विश्वविद्यालयमा अध्यापनरत सबैलाई उपत्यकाबाहिर अन्तर्गतको समूहमा राखिएको छ ।

^{३२} अनुदान पाउनेहरूको नाम र संस्थागत संलग्नताका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०६१) हेर्नुहोस् ।

अनुदान आयोगले दिने अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोग पाउनेमा पुरुष अध्येताको संख्या अत्यधिक हुनुको एउटा प्रमुख कारण विश्वविद्यालयमा महिला अध्येताको संख्या नै कम हुनु हो । दोस्रो, अनुदान आयोगले सहयोग प्राप्त गर्नका लागि खडा गरेको झन्झटिलो प्रक्रिया हो जसको फाइदा असमानुपातिक रूपमा केन्द्र र वरपरका अध्येताहरूले पाइरहेका छन् । एक त यसै पनि लैंगिक हिसाबले असमान देखिएको अनुदान सहयोगमा प्रक्रियागत हिसाबमा असजिलो बनिर्दिँदा काठमाडौँ बाहिरका महिलाको उपस्थिति शून्यप्रायः हुन पुग्दो रहेछ ।

तालिका १ : अनुदान आयोगबाट वितरित अनुसन्धान सहयोग

आर्थिक वर्ष	काठमाडौँ उपत्यकाभित्र	काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर
लघु अनुसन्धान परियोजना		
२०५२/५३	१६	२
२०६०/६१	३१	१४
२०७०/७१	२९	२५
जम्मा	७६ (६५%)	४१ (३५%)
अध्ययन/अनुसन्धान भ्रमण कार्यक्रम		
२०५२/५३	७	१
२०६०/६१	४९	११
२०७०/७१	३६	११
जम्मा	९२ (८०%)	२३ (२०%)
विद्यावारिधि शोधवृत्ति/आर्थिक सहयोग		
२०६८/६९	२८	१३
२०६९/७०	२१	१२
२०७०/७१	१८	१२
२०७१/७२	२३	५
जम्मा	९० (६८.१%)	४२ (३१.९%)

स्रोत : विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदनहरू ।

अनुदान आयोगले अनुसन्धानका लागि दिने रकम अनुदान सानो छ । उदाहरणका लागि, लघु अनुसन्धान परियोजनाका लागि २०५२ सालमा अनुदान आयोगले तोकेको रकम जम्मा २० हजार रुपैयाँ थियो जुन २०६१ सालमा आइपुग्दा २५ हजार पुग्यो ।^{३३} पछिल्लो समय

^{३३} हेर्नुहोस्, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०५२, २०६१) । लघु अनुसन्धान परियोजना अनुदान आयोगको प्रमुख अनुसन्धान सहयोग कार्यक्रममध्येको भएकाले यहाँ सो प्रवर्गलाई नमुनाको रूपमा केलाइएको हो ।

(२०७२ सालदेखि) लघु अनुसन्धान परियोजनालाई अधिकतम एक लाख पचास हजारसम्म दिन सकिने प्रावधान राखिएको छ (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७३क)। एकतिर रकम थोरै र अर्कोतिर सोही रकम प्राप्तिका लागि पनि झञ्झटिलो र अव्यावहारिक प्रक्रिया राखिएकाले केही सीमित क्षेत्रका अथवा काठमाडौँ उपत्यका र छेउछाउका अध्येताहरूको मात्र यसमा पहुँच हुनपुग्यो।

अनुसन्धान आयोगले उपलब्ध गराउने कुनै पनि अनुसन्धानवृत्ति/आर्थिक सहयोग पाउनका लागि प्रस्ताव पेश गर्नेदेखि परियोजना सम्पन्न गरेर सम्पूर्ण भुक्तानी पाउँदासम्म कम्तिमा तीन पटक सानो ठिमी, भक्तपुरमा सशरीर उपस्थित हुनुपर्छ। तोकिएको ढाँचामा तयार गरिएको आवेदन लिएर एउटा अध्येता पहिला आवेदन बुझाउन, त्यसपछि प्रारम्भिक छनोटमा परे अन्तर्वार्ताका लागि, सम्झौतामा हस्ताक्षर/पहिलो खेपको रकमका लागि तथा अन्तिम प्रतिवेदन तथा अन्तिम खेपको अनुदान रकम लिनका लागि अध्येताको उपस्थिति अनुदान आयोगमा खोजिएको हुन्छ। सानो अनुसन्धानवृत्ति या आर्थिक सहयोग लिनका लागि आयोगको केन्द्रीय कार्यालय भक्तपुरमै पुगनुपर्ने यो व्यवस्था यसै पनि व्यावहारिक छैन भने उपत्यकाबाहिरका अलि टाढाका शिक्षण संस्थामा कार्यरत शिक्षक/विद्यार्थीका लागि त यो आर्थिक रूपमा “घाटाको सौदा” हुन्छ। आयोगबाट जति रकम सहयोग पाउने हो त्योभन्दा बढी रकम आतेजाते र अन्य काममा खर्च हुन्छ, समयको खर्चको हिसाबै नगर्ने। त्यसैले काठमाडौँभन्दा टाढा (पूर्वाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल, सुदूरपश्चिमाञ्चल) अध्ययन-अध्यापन गरिरहेका शिक्षक/विद्यार्थी आयोगले प्रदान गर्ने अनुसन्धान अनुदान सहयोगसम्बन्धी कार्यक्रममा ठूलो रुचि देखाउँदैनन्।^{३४} त्यसबाहेक, आवेदन प्रक्रियाबारे यथेष्ट जानकारी नहुनु, आवेदन दिएका अनुसन्धान प्रस्तावनाले अनुसन्धानवृत्ति/आर्थिक सहयोग पाउने कुरा अनिश्चित हुनु र आवेदन अस्वीकृत भए आवेदन दिने प्रक्रियामा लागेको खर्चको शोधभर्ना नहुने हुनाले त्यस्तो स्थितिमा उपत्यका र छेउछाउका जिल्लाका अध्येताको पहुँच अन्यको तुलनामा निकै धेरै हुनु अनौठो भएन।

अव्यावहारिक र आर्थिक रूपमा खासै सहयोग नभए पनि (पछिल्लो समय रकम अलि बढेको छ) आयोगले प्रदान गर्ने अनुसन्धान परियोजनामा विश्वविद्यालयका शिक्षकले हालका वर्षमा चासो देखाइरहेको पाइन्छ। आयोगबाट सहयोग लिएर गरिएको परियोजनाले शिक्षकको बहुवा प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले यो चासो बढेको हो। खास गरी त्रिविको सेवा आयोगले बहुवा प्रक्रियामा प्राज्ञिक अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई निश्चित अंक तोकेको छ। अन्यत्रबाट गरिने त्यस्तै प्रकृतिका अनुसन्धान/प्रतिवेदनलाई प्राज्ञिक अनुसन्धान हो भनेर प्रमाणित गराउनुपर्ने र त्यो स्वीकृत हुने/नहुने

^{३४} सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय र मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयका शिक्षकसँग माघ तेस्रो हप्ता २०७३ मा गरिएको कुराकानी।

निश्चित नहुने तर आयोगबाट गरिएको त्यस्तो कामले स्वतः स्वीकृती पाई अंक पाउने निश्चित भएकाले हालका दिनमा (लघु) अनुसन्धान परियोजनामा प्रस्ताव पेश गर्ने चलन बढिरहेको देखिन्छ।^{३५} त्यसबाहेक, अनुसन्धान आयोग स्वयंले आफूले अपनाएका प्रक्रिया झञ्झटिलो र अव्यावहारिक भएकाले तिनमा परिवर्तन गर्न खोजेको छ। उदाहरणका लागि इमेलमार्फत पनि परियोजना प्रस्ताव पेश गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउन खोजिएको छ, जसले कम्तिमा एउटा झञ्झटबाट मुक्ति दिन्छ।^{३६}

निष्कर्ष

लेखको पहिलो खण्डमा नेपालमा प्राज्ञिक अध्येताहरूका लागि अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने प्रमुखतम संस्था विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र त्यसले सञ्चालन गरिरहेका अनुसन्धान अनुदान/आर्थिक सहयोगसम्बन्धी गतिविधिबारे चर्चा गरियो। लेखको दोस्रो खण्डमा अनुदान आयोगले अपनाएको अनुसन्धान सहयोगको “मोडालिटी” बारे छोटकरीमा विवेचना गर्दै त्यसले सिर्जना समस्यालाई उजागर गरियो। माथिको छलफलको आधारमा मूलतः दुई ओटा तर्क गर्न सकिन्छ: पहिलो, अनुसन्धानका लागि नेपाली राज्यले ज्यादै कम लगानी गरेको छ। वर्षको दुई-तीन करोड रुपैयाँभन्दा कम लगानी अनुसन्धानमा गरेको भरमा उच्च शिक्षण संस्थालाई न अनुसन्धानमुखी बनाउन सकिन्छ न स्तरीय अनुसन्धान गर्न सक्ने वातावरण नै तयार हुन्छ। त्यसैले नेपालमा प्राज्ञिक अनुसन्धान कमजोर हुनुमा अनुसन्धानमा गरिने न्यून लगानी प्रमुख कारण हो भन्न धकाउनु पर्दैन। र, अनुसन्धान सहयोगका लागि अलि बलियो आधार तयार नबनाएसम्म अनुसन्धानको स्थितिमा उल्लेखनीय सुधार सम्भव देखिँदैन।

दोस्रो, अनुदान आयोगले सहायताको लागि अपनाएको “मोडालिटी” नितान्त अव्यावहारिक छ। स-साना कामका लागि समेत आयोगकै कार्यालयमा सशरीर उपस्थित हुनुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्थाले गर्दा अनुसन्धान अनुदान/सहायतामा निश्चित स्थान/लिंगका अध्येताको मात्र सहज पहुँच पुग्ने देखियो। यसले पहिले नै स्रोत र अवसरको असमान बाँडफाँडलाई थप असमान तुल्याएको छ, जुन ज्ञानको लोकतान्त्रीकरणका लागि राम्रो सूचक होइन। अनुदान आयोगले अनुसन्धानसम्बन्धी गतिविधिका लागि विश्वविद्यालयलाई एकमुष्ट अनुदान दिने र यसको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पनि विश्वविद्यालयलाई दिएको भए अनुदान वितरणमा यसप्रकारको असमानता कम हुने थियो, र त्रिविभन्दा बाहेकका

^{३५} त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयमा कार्यरत शिक्षक तथा अनुदान आयोगसँग सम्बन्धित व्यक्तिसँग फागुन २०७३ मा गरिएको कुराकानी।

^{३६} अनुसन्धान आयोगका अनुसन्धान एकाईसँग सम्बन्धित पदाधिकारीले पुस २०७३ मा दिएको जानकारी।

अन्य विश्वविद्यालय (पूर्वाञ्चल, पोखरा, नेपाल संस्कृत) ले पनि त्यस्तो अनुसन्धान अनुदानको अवसर पाउन सक्थे ।

यसअघि सामाजिक विज्ञानका क्षेत्रमा गरिएका केही समीक्षाले नेपालमा विधागत अनुसन्धानको स्तरमा भिन्नता भएको औँल्याएका छन् । र, त्यस्तो भिन्नताका लागि केहीले अनुसन्धानका लागि उपलब्ध आर्थिक स्रोतमा भएको भिन्नता जिम्मेवार हुनसक्ने आकलन गरेका छन् (हेर्नुहोस् हाछेथु सन् २००२) । तर, अनुसन्धानका लागि औपचारिक संस्थागत संयन्त्र (जस्तै अनुदान आयोग) बाट उपलब्ध हुने आर्थिक अनुदानको मात्राले विधागत अनुसन्धानमा देखिएको भिन्नतालाई व्याख्या गर्न सक्दैन अथवा अनुसन्धानको स्तरलाई नै फरक पार्न सक्ने देखिँदैन । त्यसैले, नेपालमा विधागत अनुसन्धानको स्तरमा देखिएको यो विविधतालाई बुझ्न थप अनुसन्धान जरुरी छ ।

धन्यवाद

यो लेख तयार गर्न आवश्यक सामग्री/तथ्यांक उपलब्ध गराइदिनु हुने विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका दीपककुमार खड्का, केदारप्रसाद आचार्य र रमेशप्रसाद अधिकारीप्रति आभारी छौं । लेखको मस्यौदामा टिप्पणी गर्ने प्रत्यूष वन्त र आभास भण्डारीलाई धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग । २०५५ । *उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, २०५५ । काठमाडौं : उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग ।
- उप्रेती, देवेन्द्र, लोकरञ्जन पराजुली र प्रत्यूष वन्त । २०७२ । उच्च शिक्षाबारे छापाको कभरेज : संक्षिप्त टिप्पणी । *मिडिया अध्ययन* १० : १५१-१७० ।
- त्रिभुवन विश्वविद्यालय । २०६९ । *त्रिभुवन विश्वविद्यालय : आ.व. २०६९/२०७० को प्रस्तावित आय व्यय अनुमान* । कीर्तिपुर : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- मार्टिन चौतारी । २०७२ । *त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा विकेन्द्रीकरण र स्वायत्तता* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- राष्ट्रिय शिक्षा आयोग । २०४९ । *राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९* । काठमाडौं : राष्ट्रिय शिक्षा आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०५३ । *विश्वविद्यालय अनुदान आयोग : वार्षिक प्रतिवेदन (२०५१/५२-२०५२/५३)* । काठमाडौं : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०६० । *विश्वविद्यालय अनुदान आयोग : वार्षिक प्रतिवेदन (२०६०/६१)* । काठमाडौं : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।

- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०६४ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग : वार्षिक प्रतिवेदन (२०६३/६४) । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०६५ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग : वार्षिक प्रतिवेदन (२०६४/६५) । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०७३क । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग गुणस्तर सुधार तथा अनुसन्धान सहायता कार्यक्रम । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०७३ख । उच्च शिक्षा नीति, २०७२ । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०७३ग । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको २३ औं वार्षिकोत्सव कार्यक्रममा श्रीमान् सदस्यसचिव प्रा. डा. देवराज अधिकारीज्यूले प्रस्तुत गर्नुभएको आयोगको प्रतिवेदन, २०७३ । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग । २०७३घ । उच्च शिक्षा सुधार परियोजना : परियोजना कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७१ (संशोधन २०७३) । भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- श्री ५ को सरकार । २०५० । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ऐन, २०५० । काठमाडौं : श्री ५ को सरकार ।
- समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् । सन् २०१४ । प्रस्तावित समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद् नेपालको रणनीतिक योजना । काठमाडौं : समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् ।
- Hachhethu, Krishna. 2002. Social Sciences in Nepal. *Contributions to Nepalese Studies* 29(1): 49–95.
- Kaul, J.N. 1988. *Governance of Universities: Autonomy of the University Community*. New Delhi: Shakti Malik.
- Mishra, Chaitanya. 2005. Sociology in Nepal: Underdevelopment amidst Growth. *Contributions to Nepalese Studies* 32(1): 93–128.
- Onta, Pratyoush. 2011. Locating Academic NGOs in the Knowledge Production Landscape. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology* 5: 49–80.
- Raj, Yogesh and Pratyoush Onta. 2014. *The State of History Education and Research in Nepal*. Kathmandu: Martin Chautari.
- Shattock, Michael L. and Robert O. Berdahl. 1984. The UGC Idea in International Perspective. *Higher Education* 13(5): 613–618.
- Silva, K.M. De. 1984. A University Grants Commission in a South Asian Setting: The Sri Lankan Experience. *Higher Education* 13(5): 553–568.

- Singh, Amrik. 1984. The Indian University Grants Commission. *Higher Education* 13(5): 517–533.
- Subedi, Bhim Prasad. 2014. *The State of Geography Teaching and Research in Nepal: A Review and Reflection*. Kathmandu: Martin Chautari.
- Subedi, Madhusudan and Devendra Uprety. 2014. *The State of Sociology and Anthropology: Teaching and Research in Nepal*. Kathmandu: Martin Chautari.
- The Kathmandu Post. 2015. World Bank Loan for Higher Education Reform Project. 21 February, p. 3.
- The World Bank. 2007. Project Appraisal Document on a Proposed Grant in the Amount of SDR 41.6 Million (US\$60.0 Million equivalent) to Nepal for a Second Higher Education Project, 17 January.
- The World Bank. 2014. Implementation Completion and Results Report (IDA Grant-H274-NP) on a Grant in the Amount of SDR 41.6 Million (US\$ 60.0 Million Equivalent) to Nepal for a Second Higher Education Project. Report No. ICR00002849. Bangladesh, Bhutan, Nepal Country Management Unit, South Asia Region.
- The World Bank. 2015. World Bank Approves Financing for Nepal Higher Education Reforms Projects. Washington D.C., 19 February. Available at: www.worldbank.org/en/news/press-release/2015/02/19/world-bank-approves-financing-for-nepal-higher-education-reforms-project; accessed 10 January 2017.
- University Grants Commission. 2014. *Annual Report: 2070/71*. Bhaktapur: University Grants Commission.

**अनुसूची १ : आयोगद्वारा उच्च शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि
विनियोजित बजेट र वास्तविक खर्च (रुपैयाँमा)**

आर्थिक वर्ष	विनियोजित बजेट	वास्तविक खर्च
२०५२/५३	३५,००,०००	११,९१,७९६
२०५३/५४	६५,००,०००	२७,८१,३१२
२०५४/५५	१,००,००,०००	४६,९०,२६२
२०५५/५६	९१,००,०००	८१,३६,०००
२०५६/५७	९९,३७,०००	५५,९२,४८०
२०५७/५८	१,००,००,०००	७०,९८,११३
२०५८/५९	१,००,००,०००	८८,९०,३५९
२०५९/६०	१,००,००,०००	८१,४१,०००
२०६०/६१	१,०६,००,०००	१,०१,३६,९१२
२०६१/६२	१,१४,००,०००	१,०६,१९,१८४
२०६२/६३	१,३०,००,०००	१,३०,००,०००
२०६३/६४	१,३०,००,०००	
२०६४/६५	१,५०,००,०००	
२०६५/६६	१,५२,१०,०००	
२०६६/६७	३,९०,००,००८*	
२०६७/६८	फेला पार्न नसकिएको	
२०६८/६९	१,२४,३८,२४६**	
२०६९/७०	१,१९,३९,४५५**	
२०७०/७१	१,७५,२२,८३४**	
२०७१/७२	४,५०,००,०००	

*१,५९,००,००० पूर्वाधार विकासमा सहयोग समेत जोड्दा ।

** आयोगद्वारा उच्च शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि गरिएको वास्तविक खर्च । विनियोजित बजेट दिइएको खर्चभन्दा केही बढी भएको आकलन गर्न सकिन्छ ।

स्रोत : विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदनहरू ।

अनुसूची २ : गुणस्तर सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत :
विद्वत्वृत्ति/अनुसन्धान कार्यक्रम (रुपैयाँमा)

आर्थिक वर्ष	विनियोजित बजेट
२०५२/५३	४,३८,०००
२०५३/५४	११,००,०००
२०५४/५५	४५,००,०००
२०५५/५६	२०,००,०००
२०५६/५७	२७,००,०००
२०५७/५८	३५,००,०००
२०५८/५९	३९,००,०००
२०५९/६०	४०,००,०००
२०६०/६१	४५,००,०००
२०६१/६२	५०,००,०००
२०६२/६३	५०,००,०००
२०६३/६४	५५,००,०००
२०६४/६५	६४,००,०००
२०६५/६६	५७,००,०००
२०६६/६७	८०,००,०००
२०६७/६८	फेला पार्न नसकिएको
२०६८/६९	१,०१,३७,२७७
२०६९/७०	८९,८२,९३७
२०७०/७१	८७,५८,२८०
२०७१/७२	१,००,००,०००

स्रोत : विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदनहरू ।

लेखक परिचय

देवेन्द्र उप्रेती मार्टिन चौतारीका अनुसन्धानकर्ता हुन्। उच्च शिक्षा, विधा अध्ययन र प्राज्ञिक संस्थाबारे उनले अनुसन्धान गरेका छन्। *द स्टेट्स अफ सोसियोलोजी एण्ड एन्थ्रोपोलोजी : टिचिङ एण्ड रिसर्च इन नेपाल* (सन् २०१४) का सह-लेखक उप्रेतीका लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिका तथा जर्नलमा प्रकाशित छन्। ईमेल : upretydevendra@gmail.com

लोकरञ्जन पराजुली मार्टिन चौतारीसँग सम्बद्ध ऐतिहासिक समाजशास्त्री हुन्। उनले पुस्तकालय, नागरिक समाज, राजनीतिक दल, मिडिया र शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न अध्ययन गरेका छन्। *स्टडीज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी*का सम्पादक पराजुलीको सह-सम्पादनमा प्रकाशित पछिल्लो पुस्तक एल.एस. बराललिखित *अटोक्रेटिक मोनार्की : पोलिटिक्स इन पञ्चायत नेपाल* (सन् २०१२) हो। ईमेल : rameshparajuli@gmail.com